ניסן ברגרין

מִמֶּנּוּ בגוף נסתר

על הפסוק "והאנשים אשר עלו עמו אמרו לא נוכל לעלות אל העם כי חזק הוא ממנו" (במדבר, יג, לא) אמר רבי שמעון בן לקיש (אמורא א"י בדור השני): דיברו דברים כלפי למעלן, כי חזק הוא ממנו, אמרו כביכול לא יכיל להון (ירושלמי תענית, פרק ד', הלכה ה)[1]. בבבלי מובא פירוש זה בשם אמורא א"י אחר, מן הדור השלישי, בתוספת אל תקרי: אמר רבי חנינא בר פפא דבר גדול דברו מרגלים באותה שעה, כי חזק הוא ממנו, אל תקרי ממנו אלא ממנו, כביכול אפילו בעל הבית אינו יכול להוציא כליו משם (סוטה לה., מנחות נג:, ערכין טו.)[2]. על חילוף שבין מערבאי ומדנחאי במלת ממנו ידוע לנו מכתבי יד בבליים, שלמדנחאי היה הפרש קריאה בין ממנו בנסתר (מִמַּנּוּ = מִמֶּנּוּ) ובין ממנו בגוף מדברים (מִמֶּנּוּ). גם ראשוני המדקדקים: דונש אבן לברט, יונה אבן גנאח, יהודה אבן בלעם ואברהם אבן עזרא הזכירו שינוי זה על דיוקו או שלא כדיוקו[3], ואף בעלי התוספות בערכין טו. מביאים את הפרש הקריאה כפי דברי הראב"ע (שמות א, ט) ואומרים: פירוש [הערוך][4] אל תקרי ממנו רפי אלא ממנו דגוש. אולם מוסיפים הם: ואינו כן, שכל ממנו שבתורה דגושין. כנראה סבורים הם, שפירוש אל תקרי ממנו אלא ממנו הוא אל תפרש בגוף המדברים כי אם בגוף נסתר, דבר שאינו מתקבל על הדעת. רש"י מוחק בסוטה

1. במדרש במדבר רבה טז, יא מובא הדרוש בזה הלשון: כשראו אותן מרגלים נתייראו, לפיכך אמרו כי חזק הוא ממנו. אמר ריש לקיש הטיחו דברים כלפי מעלה.

2. ביאליק ורבניצקי שילבו שילוב יפה את המימרות של ר' שמעון בן לקיש ור' חנינא בר פפא בספר האגדה (הוצאה בכרך אחד, ע' סח, טור א).

3. יש לשער, שגם למדנחאי הייתה כאן הגיית דגשים: מִמֶּנּוּ — מִמֶּנּוּ, אלא שבניקוד הבבלי הפשוט לא צוינו הדגשים בדרך כלל, ועיין מנחת שי על במדבר יג, לא; אברהם גייגר, קבוצת מאמרים, א', ע' 46 ואילך; כרם חמד, ט, ע' 69 ואילך; שמחה פינסקר, מבוא אל הנקוד האשורי, 1863, ע' 2 וע' 104; ערוך השלם, ב, קמ"—קמא", ערך בעל; ספר הרקמה של גנאח, מהדורת גולדברג וקירכהיים, ע' 112, הערת קירכהיים; ספר הרקמה, מהדורת וילנסקי, ע' רי"ד, הערת וילנסקי.

4. "הערוך" — לפי הוספת קאהוט בערוך השלם. הוא מדגיש, שבירושלמי ובמדרש רבה אין כאן אל תקרי, משום שבא"י לא הבחינו בהגייה זו. על זה יש לטעון: הרי ר' חנינא בר פפא בן א"י הוא. ברם אפשר להפריך טענתי זו ולומר, שבהיותו בבבל ובלמדו שם בבתי מדרשות סיגל לעצמו קריאת מדנחאי, או שהוכנסה במימרתו תוספת אל תקרי ע"י עורכי הבבלי. והנה למדנו מספרו של זאב בן־חיים, עברית וארמית נוסח שומרון (כרך שלישי, א, 95—96, הערה 36), שגם השומרונים מבחינים וקוראים מִמָּנּוּ (mimmanu) למדברים, מִמִּנּוּ (mimminnu) לנסתר, ואין לחשוב שקריאתם זו מחודשת, אלא היא אחת הקריאות של ממנו, שהיו רווחות בארץ. ועוד: תואר הפועל אין, שנטייתו אצלנו כנטיית מן מנוקדת לפי הערת גינצבורג (בהוצאה קטנה) בספרים אחרים של נקוד טבריא בגוף המדברים בצירי: אֵינֶנּוּ ירמיה מ"ד, טז: — המלה נמצאת רק פעם אחת במקרא. כמו כן אומרים אנו לפי ניקוד טבריא: הִנְנִי, הִנֵּנִי, הִנֵּנִי ובמדברים הִנְנוּ, הִנֶּנּוּ, הִנֵּנוּ; עוֹדִי, עוֹדֶנִּי, בנסתר עוֹדֶנּוּ, ובמדברים עוֹדֵינוּ לפי הקרי.

את כל מאמר אל תקרי[5]. כלום לא ידע חילוף קריאה זה שבין מערבאי ומדנחאי, או הכיר אותה ולא קיבלה?

ברם הבאת מימרא זו במלואה שלוש פעמים בבבלי הייתה כנראה במאה החמש עשרה או בראשית המאה השש עשרה הוכחה לחכם תלמודי אשכנזי, אשר נעלם מעיניו חילוף הקריאה שבין בני א"י ובין בני בבל, שאין כאן גירסא משובשת כדעת רש"י, והגם שאין במקרא שלנו הבדל הגייה בצורות ממנו, מ"מ קל היה לו לחכם זה לפי דעתי ללמוד גזרה שווה מן מילית אחרת, והיא תיבת יֶשְׁנוֹ[6], ולומר, שכיוון התלמוד לצורה אחרת של ממנו בגוף נסתר, שאפשר להשתמש בה: לקריאת מִמֶּנּוֹ. וכך אמר רבי חנינא בר פפא: אל תפרש כאן ממנו בגוף המדברים ואל תקרי ממנו, המשמש לשני גופים שונים, לנסתר וגם למדברים, אלא ממנוֹ בגוף נסתר.

מי היה חכם זה, אין בידי לומר, אלא ניקוד זה בקשר עם כי הוא חזק ממנו כדבר ידוע, שאין מהססים בו, נמצא בפירוש כלי יקר לתורה של ר' שלמה אפרים לונטשיץ[7] (דפוס ראשון 1602). בשמות א', ט הוא כותב: הנה עם בני ישראל רב ועצום ממנו, ולפי שרז"ל דרשו הבה נתחכמה לו למושיען של ישראל נראה לפרש גם תיבת ממנו קאי על הקב"ה, כדרך שדרשו בפסוק כי חזק הוא ממנו, כביכול אפילו בעה"ב אין יכול להוציא כליו משם, כך ועצום ממנו מוסב על הקב"ה, ונו"ן של ממנו בחולם, ור"ל שכל חוזקו של ישראל נמשך לו ממנו יתברך, דהיינו ממקור ישראל, לפיכך הבה נתחכמה לו למקורם, דהיינו למושיען[8].

וכבר חמישים שנה לפני פרסום כלי יקר מוצאים אנו קריאת ממנוֹ בחולם, ולא בקשר עם מאמר אל תקרי הנ"ל, אלא בדבר שבהלכה.

בענייני שליח להולכת גט פסקו הפוסקים הראשונים, שעל השליח לומר למתגרשת: הרי זה גיטיך מפלוני בן פלוני בעליך וכו' והרי את מגורשת ממנו (מרדכי, סוף מסכת גיטין, סי' תס"ט; הרא"ש, בסוף קיצור פסקי הרא"ש ממסכת גיטין לבנו ר' יעקב בעל הטורים ובטור אבן העזר, סוף סי' קנ"ד) או והרי את מגורשת בו ממנו (שלחן ערוך, אבן העזר, של ר' יוסף קארו, דפוס ראשון 1565, סדר גיטין שבסוף סי' קנ"ד, סעיף צ"א). כל הפוסקים הללו אינם מתעסקים בשאלת הגיית תיבת ממנו, ואין ספק בדבר שקראו כקריאתנו, קריאת ממנוּ שבמקרא נוסח טברייא.

ברם בספר שו"ת ר' יהודה מינץ ור' מאיר קאצינלנבוגן (ד"ר, ויניציה, 1553)

5. במנחות ובערכין אין ברש"י הערה על הגירסא. בכ"י מינכן חסר אל תקרי וכו' בסוטה, אולם במנחות ובערכין כה"י גורס אל תקרי.

6. כינוי הנסתר של יש. נמצא במקרא ארבע פעמים, ולעולם בניקוד יֶשְׁנוֹ, סימן שזו היא מסורת ישנה ואין לערער על הצורה כפי שעושים כמה חוקרים. יֶשְׁנוֹ וגם קָבְנוֹ (במדבר כג, יג) מראים שהיה בלשון כינוי נסתר בסיומת —נוֹ מוטעמת, ות"ח אשכנזי ימצא דמיון גמור בין מִמֶּנּוֹ ובין יֶשְׁנוֹ, שכן שניהם מוטעמים מלעיל לפי דרך ההטעמה האשכנזית.

7. ר' שלמה אפרים לונטשיץ, בסוף ימיו עד פטירתו בשנת 1619 אב"ד ור"מ בפראג, בעל סגנון עברי מצויין, "לשונו לשון יחידי בדורו", היה בזמנו אחד הלוחמים המועטים לרפורמה בלימוד התורה, דרש שילמדו "העשרים וארבעה ספרים" ושיבח את אלו אשר "ידם רב להם בכל החכמות" (שמחה אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, א', ס"א—ס"ג).

8. פירוש זה נמצא בתנחומא, מהד' בובר: מהיכן הם פרים ורבים ממקור (צ"ל: ממנו — כמו בילקוט שמעוני ובאברבנאל), שנאמר ה' ממקור ישראל.

העיר המו"ל רבי מאיר בסי' י"ט של סדר גיטין וחליצה: "מהרז"ך[9] נקד ממנוֹ". אין התיבה מנוקדת שם, אלא כוונתו כנראה לחולם. הסבר לניקוד לא ניתן, אלא וודאי סמך מהרז"ך על "החכם שהיה מנקד כך ... לקיים הגירסא בסוטה ל"ה נגד השגת רש"י[10]", ומן מאמר התלמוד הסיק מסקנה הלכתית לשנות ולומר בגט ממנוֹ לשם הקפדה יתירה כנהוג בגיטין. וכך נתנקדה אות ו' של מלת ממנו בחולם בשנת 1662 בטקסט של ש"ע אה"ע, סדר גיטין, סעיף צ"א, דפוס יוסף עטיאש, אמשטרדם, "אשר הוגה בעיון רב ונמרץ... וניתוסף בו מראה מקום מוצא הדינים ע"י אחד מהגולים ר' משה רבקש מווילנא... באר הגולה"[11].

ניגוד לקריאה החדשה אנו מוצאים בסדר גיטין לר' מיכל ר' יוזפש (ר' מיכאל בר' יוסף) טיימר מקראקא, שנדפס ראשונה בספר חלקת מחוקק בשנת 1670, וצירף אותו מחבר בית שמואל לספרו והוכנס בדפוסי ש"ע, אה"ע. בסדר גט שלישי, שם, סי' מ"ו, כתב ר' מיכל: יאמר וכו' ובו תהיי מגורשת ממנו וכו', ויש לקרות ממנו הנו"ן במלאפום וידחוק הנו"ן[12]. ואין שום ספק, שמלאפום כאן בפי ר' מיכל ר' יוזפש מקראקא, בן המאה השבע עשרה כנראה, אינו אלא התנועה הנקראת בפי הספרדים שורק, כמו שהיה מורגל בפי האשכנזים מדורי דורות[13]. ר' ישעיה ברלין (1725 — 1799) מתנגד להגייה זו של ממנוּ בשורק במסירת גט ע"י שליח (הפלאה שבערכין, ד"ר 1830, ברעסלויא, ערך בעל): "והנה... בסוטה ובמנחות ובערכין תלת זימני הוי' חזקה שיש עמהם טענה לקיים הגירסא ולומר אקושיית רש"י, דגם שאין הפרש במלת ממנוּ בין יחיד לרבים, אבל מלת ממנוֹ בחולם אינו סובל כ"א הנאמר על היחידי והחכם שהיה מנקד כך אל תקרי ממנו אלא ממנו כוון לקיים הגירסא נגד השגת רש"י ... ומתוך הדברים הנזכרים נולדה לי פליאה במה שכתוב בסדר גט שלישי: ובו תהיי מגורשת ממנו ויש לקרות ממנו הנו"ן במלאפום וידחוק הנון עכ"ל. והנה אם ראשונים היו קורין לחולם מלאפום, — אבל הכותב סדר הגט בש"ע, לפני מסדרי הגט בזמנינו ויהיה [ל]מלת ממנו במלאפום משמעות גם כן כאילו השליח שותף הוא במסירת גט זה. ולמה הקפיד דווקא לאמרו במלאפום, מוטב היה לאמרו בחולם". גם לפי הפוסקים הבאים אחריו יש לומר בגט ממנו בחולם.

9. בהקדמה כותב ר' מאיר קאצינלנבוגן, שז"ך הוא זלמן כהן, ואינו מביא פרטים עליו.

10. עיין לקמן בפנים, בהבאת דברי בעל הפלאה שבערכין על מאמר הגמרא בסוטה.

11. בבאר הגולה לא הוער כלום בעניין זה.

12. וידחוק הנו"ן, כלומר שיבטא יפה את הנ' בתנועתה, ולא יקרא את תנועת ההברה האחרונה הבלתי מוטעמת כדרך קריאת העברית במזרח אירופה והמלים העבריות ביודית בתנועת מלמול בלתי ברורה. וכן משתמש המחבר בביטוי דחיקת האות במובן זה בסדר גט ראשון סי' קט: "דרך לכתוב בשטרות פוזנן, ומה שכותבים דמתקריא פוזנני, היינו משום שדרך הנכרים לדחוק נון האחרונה לקרותה בחירק".

13. "והשורק שאנו קורין מלאפום הוא נקודה אחת תוך האות", "גם כתבו כי יש לקרות הקבוץ שפתים שאנו קורין שורק והשורק שאנו קורין מלאפום בקריאה אחת" (מהר"ל מפראג, לערך 1525—1609, בספרו תפארת ישראל, מובא במאמר שבילי מבטאים מאת חנוך ילון בקונטרסים שלו, א', 68), "אמר המאיר יען כי ראיתי... כי מקרוב עמדו קצת אנשים והרגילו עצמם ותלמידיהם עמהם לקרות תנועת השורק שלנו ממש כמו שאנו קורין תנועת המלאפום שלנו" (ר' מרדכי יפה, לבוש האורה, דפוס ראשון, 1604. מובא שם בקונטרסים א', 69). "יש חילוק בין טוב בחולם לטוב בשורק הנקרא אצל מקצת מלופם" (ר' ישעיה הורוויץ, לערך 1560—1630, של"ה, תורה שבכתב, ג' מחנות, פיורדא, 1764, דף שנ"א, עמ' ב).

ר' יעקב משולם אורנשטיין, אב"ד לבוב, חלק בספרו ישועות יעקב, זאלקווא 1828, סוף הלכות גיטין, על ר' מיכאל בר' יוסף, וזה לשונו: "ואומר לה וכו' והרי את מגורשת בו ממנו. תיבת ממנו לדעתי צריך להיות בחולם. ואמנם בסדר הגט כתב, שיאמר השליח תיבת ממנו במלאפום, ולא ידעתי טעמו... ממנו מורה כאילו היה אומר שתהיה מגורשת מאתנו... הייתי מתנהג לומר בחולם... אח"ז הגיעה לידי תשובה אחת", שבה הראה המחבר כי ממנו במקרא משמשת לנסתר ולמדברים, "והביא הראב"ע ועצום ממנו (שמות א, ט). ועיין סוטה לה, ורש"י שם... והיינו בדיעבד, אבל לכתחילה פשיטא שיאמר בחולם, שהוא עניין מבורר". גם בהגהות ר' עקיבא איגר (1761—1837) לש"ע אה"ע, נכתב בסדר גט שלישי, סי' מ"ו: בחולם. ור' שלמה האאס אומר בספרו כרם שלמה, פרסבורג, 1843, שטעות סופר יש בדברי ר' מיכל וצ"ל בחולם. וכן היא דעת ר' אברהם צבי אייזנשטאט בפתחי תשובה, 1862. רק בימינו דרש ר' משולם ראט ז"ל בספרו קול מבשר, קונטרס בשורת אליהו, הגייה לפי הדקדוק, ותמה על דעת בעל ישועות יעקב, "שלא מצאנו בכל המקרא שהנו"ן בממנו תהיה בחולם[14]". והמעניין הוא, שלא רק רבני מזרח אירופה פסקו שיאמר השליח ממנו בחולם, אלא נהוג היה כך בזמננו גם בין רבני עירק: ר' יצחק בראזני ס"ט כותב בהצופה, י"ז שבט, תשכ"ג: "לפי דעתי הקצרה אין לא מצאנו ראיה... וגמרא ערוכה בסוטה אל תקרי ממנו אלא ממנו. אעפ"י שרש"י לא גרס כן, תוספות בערכין גרס". והוא מסיים: "גם אני הדל עם חכמי עירנו נהגנו כן. לפני קרוב לארבעים שנה בהיותי בעירק לימדנו לשליח לומר ממנו בחולם, מאותו האיש ששלח אותו".

בעית ממנו היא בעיה גם בלשון הדיבור, ואנו שומעים מִמֶּנּוֹ מפי מבוגרים וילדים, וייתכן שלא עמי הארצות שיבשו את המלה, אלא קריאה זו מקורה בחוגי ה"לומדים" ביישוב הישן[15]. ויש דוברים הנזהרים מלהשתמש בלשון רבים בצורת ממנוּ, ובמקומה הם אומרים מאתנו. מן הראוי הוא לעיין בבעייה המעשית הזאת ולמצוא לה פתרון.

14. מובא במאמר הרב ד"ר שמעון פדרבוש לזכר ר' משולם ראט ז"ל שנפטר מקרוב, הצופה כ"ט טבת, תשכ"ג.

15. דוגמה לדבר השם כסאות, שהוא בפי הרבה דוברים בסמך קמוצה. זו היא מסורת קריאה ישנה של בתי מדרשות ספרדיים, שלומדים בהם את המשנה בספרים מנוקדים. כך מנוקד בכ"י קויפמן (זבים ד, ד), גם במשניות ליוורנו, והיא גם קריאת תימנים.